

SUMMA

CSATA ZSOMBOR – PAPP Z. ATTILA*

Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében. Kutatási szakmai záróbeszámoló**

„The Institutionalization of Ethnic Economy among Hungarians in Romania and Slovakia” – Final Research Report

ABSTRACT: This research report explores the impact of ethnicity on economic cooperation and development in Transylvania, Romania, and Southern Slovakia. Data indicate a negative correlation between ethnic diversity and economic progress due to the disadvantaged socio-economic status of the minorities. Alongside enduring structural factors stemming from historical discrimination, the “opportunity horizon” of minority Hungarians is influenced by language skills, government policies on minority issues, and kin-state support from Hungary. The research further suggests that neoliberal market deregulation intensifies ethnic parallelism, adversely affecting overall welfare. It calls for a resource-based approach to inter-ethnic relations and for a stronger emphasis on (micro)economic arguments in ethnopolitics.

Keywords: ethno-linguistic diversity, economic development, marketization, inter-ethnic cooperation, Romania, Slovakia.

* Csata Zsombor a HUN-REN Társadalomkutató Központ Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karán. E-mail: csata.zsombor@tk.hun-ren.hu; Papp Z. Attila a HUN-REN Társadalomkutató Központ Kisebbségkutató Intézetének kutatóprofesszora és igazgatója, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének egyetemi tanára. E-mail: PappZ.Attila@tk.hun-ren.hu.

** A tanulmány elkészítését „Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében” című, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott kutatói program (pályázat száma: FK 125276) tette lehetővé.

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott, 2017 és 2024 között zajlott kutatásunk központi kérdése arra vonatkozott, hogy Erdélyben és a Felvidéken milyen szerepet játszik az etnicitás a gazdasági együttműködés irányításában, a gazdasági folyamatok regulációjában, a gazdaság fejlődésében. Az elmúlt évtizedek jelentős változásai – főképpen: a gazdasági globalizáció, az EU-csatlakozás révén megnyílt közös piac, a neoliberais kormányzati gazdaságpolitikák erősödése, a magyarországi kormányzat határon túli támogatáspolitikájának a megváltozása stb. – hogyan érintették a többség és a magyar kisebbség viszonyát a gazdaság területén, a gazdasági intézmények működtetésében, a hétköznapi gazdasági cselekvésekben: az együttműködést/integrációt vagy pedig az elszigetelődést/szegregációt erősítették? Ezeknek a változásoknak milyen jóléti hatásai voltak a kisebbségi magyarokra, javították vagy gyengítették-e a magyarok gazdasági pozícióit? Hogyan befolyásolták a gazdaság aggregált teljesítményét, fejlődését a magyarok által lakott régiókban?

1. Diverzitás, etnikai megosztottság és jólét

A kutatás során először azt a nemzetközi irodalomban is igen népszerű kérdést vizsgáltuk meg, hogy az etnikai sokféleség befolyásolja-e a gazdasági fejlettséget és a jólétet. Az elemzés során áttekintettük a „diverzitásirodalom” fontosabb politikatudományi, közgazdaságtani és gazdaságszociológiai elméleteit.¹ Az etnikai-nyelvi sokféleségnek/megosztottságnak a társadalom jólétére és a gazdaság fejlődésére nézve pozitív és negatív hatásai egyaránt lehetnek. Ezzel kapcsolatban rengeteg vizsgálatot végeztek szerte a világon, az eredmények viszont nem konkludensek, és gyakran szögesen ellentmondanak egymásnak. A hatás természetét általában az adott országra vagy régióra jellemző intézményi és regulációs környezet sajátosságaitól teszik függővé. A pozitív hatások között szokták emlegetni, hogy a sokféleség azért tesz jót a fejlődésnek, mert eltérő háttérű, tudású emberek jól kiegészítik egymást, általában pozitív szinergiák érvényesülnek – ez jó hatással van az innovációra és ezáltal a produktivitásra, tehát különösen azokban a gazdaságokban fejti ki a hatását, ahol dominálnak a magas hozzáadottértékű, kreatív iparágak. Egy másik előny az ún. rekreációs hatás, hogy például az európai vagy amerikai nagyvárosokban sokféle kultúra találkozik a művészetekben, a gasztronómiában stb. – itt „a változatosság gyönyörködtet” és az élmények „házhoz jönnek”. Ehhez viszont arra van szükség, hogy a „disszimiláns mások” rendszeresen találkozzanak, és együttműködjenek egymással az élet minél több területén. A negatív hatásokat hangsúlyozó elemzések viszont azzal érvelnek, hogy a nyelvi és etnikai sokszínűség növeli az együttműködés tranzakciós költségeit, amelynek egyszerre oka

¹ Csata Zsombor: Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 2019a/1. 37–80.

és következménye a csoportok közötti alacsonyabb bizalom. Minél nagyobb a diverzitás, az (ön)kormányzatok annál kevesebbet fordítanak a „produktív” közjavak (az oktatás, az egészségügy, közlekedési infrastruktúra stb.) finanszírozására, mert ehelyett az egyes etnikai-nyelvi csoportok sajátos igényeit kell kielégíteni – etnikai projekteket támogatnak még akkor is, ha a település aggregált jóléte szempontjából ez határozottan előnytelen.

A diverzitás és jólét összefüggéseit először Erdélyben, településszintű statisztikai adatokon vizsgáltuk meg. A diverzitásmutatók közül az etnikai polarizációs és frakcionalizációs indexet használtuk,² elkészítettük a régió diverzitástérképét, és megnéztük, hogy milyen hatása van a helyi fejlettségi indexre (Local Human Development Index – LHDI), a magánjavak termelésére, valamint a közösségi gazdálkodásra – mindezt úgy, hogy kontroll alatt tartjuk azokat a tényezőket, amelyekről korábbi elemzések alapján feltételeztük, hogy a maguk során szintén befolyásolják a település gazdasági fejlettségét/potenciálját.

Arra jutottunk, hogy Erdélyben a jólét kismértékben függ a községek, városok etnikai összetételétől. A kapcsolat azonban szignifikáns: azokon a településeken alacsonyabb az LHDI, ahol nagyobb arányban élnek hátrányosabb gazdasági helyzetű kisebbségek, elsősorban romák. Fontos eredmény viszont, hogy az etnikai sokféleség önmagában nincs sem negatív, sem pozitív kapcsolatban a humán fejlettség mértékével, a diverzitás számlájára írható jóléti eltérések kizárólag az egyes etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségekre vezethetők vissza. Az etnikailag megosztottabb települések relatív fejletlensége tehát nem magának az etnikai polarizációnak³ vagy frakcionalizációnak⁴ a szövődménye, hanem egyszerűen az etnikai kisebbségek – kiemelten a romák, kisebb mértékben a magyarok – hátrányosabb gazdasági helyzetét tükrözi. A települések aggregált jóléte tehát nem a sokféleség, hanem az egyenlőtlenségek csökkentésével növelhető.

A közelmúltban megjelent elemzések azt mutatják viszont, hogy az utóbbi időben az etnikumok közötti gazdasági egyenlőtlenségek nemhogy csökkentek volna,

² Az etnolingvisztikai sokféleség/diverzitás mérésére számos mutató létezik (polarizáció, fragmentáció, frakcionalizáció stb.), ezeknek a részletes bemutatását, illetve a választásaink indoklását lásd: Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019b./2. 44–48. Ami közös bennük, hogy kizárólag az egyes etnikai csoportok arányaival számolnak, az etnikumok közötti interakciók sűrűségéről – hogy mennyire gyakori és intenzív a kapcsolattartás az egyes etnikumok között – semmit nem mondanak. Ezért volt fontos, hogy a statisztikai adatok elemzését kérdőíves felmérések eredményeivel és kvalitatív módszerekkel, esettanulmányokkal is kiegészítsük.

³ Csata, 2019b.; Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu Amy H.: Ethnic Polarization and Human Development: The Conditional Effects of Minority Language Recognition. *Studies in Comparative International Development*, 2023b, 58, 79–102.

⁴ Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu, Amy H. – Young, Ariel P.: The economic effects of the territoriality principle. Evidence from Transylvania, Romania. *Language Problems and Language Planning*, 45(2) 2021. 165–187.

hanem inkább növekedtek. A romák többsége legfeljebb a másodlagos munkaerőpiacon, rosszul fizetett, alkalmi állást talál magának, ezért a társadalom perifériáján, rendkívül kiszolgáltatott helyzetben, mélyszegénységben és ebből fakadóan szegregáltan él.⁵ A romákhoz képest⁶ összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak az erdélyi magyarok, de nekik is romlanak a társadalmi pozícióik, és a relatív jövedelmi hátrányuk is növekszik.

A korábbi elemzésekben szinte konszenzusos a vélemény, hogy az erdélyi magyarok gazdasági hátrányának elsősorban strukturális okai vannak, amely a kisebbségek – főként az 1989-es rendszerváltás előtti, rejtett vagy nyílt – diszkriminációjának a szövődménye-maradványa. Ezzel az érveléssel nehéz vitatkozni, és a kutatásnak nem is volt célja a strukturális egyenlőtlenségek további feltárása/magyarázata – egyetlen helyen vittük tovább ezt a kutatási hagyományt: amikor az etnikailag leginkább polarizált városokban (Marosvásárhely és Szatmárnémeti) az intézményvezetők és köztisztviselők vagyonynyilatkozatait elemeztük.⁷ A marosvásárhelyi adatokon az látszik, hogy a magyarok drasztikusan alulreprezentáltak a közintézmények vezetésében: miközben a város 42 százaléka magyar, a vezetők körében az arányuk 15-20 százalék között van.⁸ Ráadásul a stratégiaileg kevésbé fontos ágazatokban vannak jelen nagyobb számban, ahol az átlagbérek is alacsonyabbak: a szociális szolgáltatásokban, a kulturális intézményekben, az oktatásban stb. Ez magyarázza azt a 15 százalékos bérhátrányt is, ami a magyar vezetőkre és köztisztviselőkre általában jellemző a románokhoz képest. A tőkejövedelmek esetében az etnikai különbségek még ennél is nagyobbak.

Ebben a kutatásban azonban nem az egyenlőtlenség és a mögötte húzódo strukturális okok árnyaltabb feltárása volt a cél. Inkább arra voltunk kíváncsiak, hogy a felvezetőben említett változások – a gazdasági globalizáció, az EU-csatlakozás révén megnyílt közös piac, a neoliberais kormányzati gazdaságpolitikák erősödése, a magyarországi kormányzat határon túli támogatáspolitikájának a megváltozása stb. – hogyan alakítják, formálják a kisebbségi magyarok boldogulási lehetőségeit. Ezzel kapcsolatban konkrétan azt feltételeztük, hogy a gazdaságban is egyre inkább intézményesülő etnikai párhuzamosság beszűkíti a kisebbségi magyarok lehetőséghorizontját, ami hozzájárul a relatív gazdasági hátrányuk fennmaradásához, illetve növekedéséhez. A kutatás további fázisaiban tehát azt vizsgáltuk meg,

⁵ Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017/1, 81–104.

⁶ A kutatásban – a tervnek megfelelően – elsősorban a kisebbségi magyarokkal foglalkoztunk, a romák és más etnikai kisebbségek pozíciójára, helyzetére csak érintőlegesen utalunk.

⁷ Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *A Maros megyei közigazgatási elit jövedelmi és anyagi helyzetének elemzése a vagyonynyilatkozatok alapján*. 2024c. Kézirat.

⁸ Romániában Európa-szerte az egyik legszigorúbb vagyonynyilatkozattételi kötelezettségi törvény van érvényben – Marosvásárhelyen több mint 3000 közhivatali, iskolai, kórházi vezető és tisztviselő vagyonynyilatkozatait dolgoztuk fel. A személyek etnikai hovatartozását névelemzés alapján állapítottuk meg, innen a – teljes körű vizsgálatoknál szokatlanul nagy – konfidencia-intervallum.

hogy mi magyarázza a párhuzamosság/szegregáció/enklavizáció erősödését, és hogy ez miképpen hat egyrészt a magyarok relatív gazdasági helyzetére/pozícióira, másrészt a magyarok által lakott régiók gazdasági fejlődésére.

2. A kisebbségi magyarok gazdasági-jóléti lehetőségstruktúráinak elemzése

A lehetőségstruktúrák változásának a környezetét az etnopolitikai elemzésekből kölcsönzött „kvadrátikus nexus” dimenzióiban ragadtuk meg,⁹ melynek elemei: 1. a kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai; 2. az országos (romániai, szlovákiai) nyelvi-etnikai kormányzás intézményi sajátosságai; 3. a magyarországi kormányzat határon túli nemzet- és támogatáspolitikája; 4. a globális/transznacionális dereguláció, a közös EU-s piac és a marketizáció jelentette új intézményi feltételek/lehetőségek. Az alábbiakban ezeket a dimenziókat és a hozzájuk kapcsolódó eredményeket mutatjuk be.

2.1. A kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai

A kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai közül kiemelten a nyelvtudással (humán tőke) és érintőlegesen a kapcsolatokkal (társadalmi tőke) foglalkoztunk.¹⁰ Először is kimutattuk, hogy a többségi nyelvtudás hiánya vagy nem megfelelő szintje – ceteris paribus – bérhátránnyal jár mind a felvidéki, mind pedig az erdélyi magyarok körében.¹¹ Ennek az érvelésnek a része, hogy akik nem tudnak elég jól románul/szlovákul, azok olyan munkahelyeken dolgoznak, ahol nagyobb a magyarok aránya – ezek a munkahelyek pedig általában rosszabbul fizetnek.¹² Harmadrészt a nyelvtudás a munka világán kívül is erősen összefügg a kapcsolatok etnikai szegmentáltságával: akik nem boldogulnak megfelelően a többségi nyelvvel, azoknak

⁹ Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press, 1996; Smith, David J.: Framing the national question in Central and Eastern Europe: A quadratic nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, 2002, 2(1), 3–16.

¹⁰ Hogy miért kap a nyelvtudás és a nyelvi reguláció kiemelt fontosságot, azt a 4. dimenzió (2.4. pont) részletezzük.

¹¹ Csata, 2019a.; Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2020a, 169–201.; Csata Zsombor – Sándor Zsolt: A nyelvtudás, jövedelem és nyelvhasználat a kisebbségi magyarok körében – egy szociológiai felmérés eredményei. *Kárpát-Haza Szemle*, 2022/2. 28–40.

¹² Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2020b/1, 21–32.; Csata Zsombor – Péti Márton – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Sándor Zsolt: The income effects of minority co-ethnic employment: the case of Hungarians in central and Eastern Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(16), 2023c. 4192–4214.

nincsenek olyan román/szlovák ismerősei, barátai, akivel együtt szórakozni vagy vendégségbe jár, de még kevésbé olyanok, akiknek a segítségére számíthat például a hivatalos ügyintézésben vagy ha pénzkölcsönre van szüksége – tehát a mindennapi boldogulásban.¹³ A nem megfelelő román/szlovák nyelvtudás tehát közvetlenül is és közvetetten is – az etnikailag zárványos kapcsolatok mentén – negatívan befolyásolja a kisebbségi magyarok jóléti esélyeit. Ezekben az elemzésekben azt nyomatékosítjuk, hogy az etnikumközi viszonyoknak nemcsak a szimbolikus vonatkozásai fontosak – mint ahogy azt az elmúlt harminc évben a nacionalizmus-kutatások árnyékában a főáramhoz tartozó etnopolitikai, antropológiai és szociálpszichológiai elemzések hangsúlyozták –, hanem az instrumentális-ökonómiai vonatkozások is, amelyek elsősorban a nyelvi aszimmetriák intézményesültségére vezethetők vissza.¹⁴

Ugyan eredetileg nem terveztük, de mivel a nyelvtudás és a nyelvi kormányzás jelentősége a kutatás során felértékelődött, egy mellékszálon azt is megvizsgáltuk, hogy mi magyarázza a kisebbségi magyarok romló szlovák-, illetve román-tudását¹⁵. Chiswick és Miller¹⁶ szerint a többségi nyelv ismeretét három tényező határozza meg: a nyelvi kitettség (beleértve a média-, illetve a digitális kitettséget), a nyelvtanulás hatékonysága és a nyelvtanuláshoz kapcsolódó ösztönzők, motivációk. Az erdélyi magyarokra vonatkozóan ezekkel kapcsolatban az alábbi következtetésekre jutottunk: 1a. a magyar népesség tömbösödésével és az etnikailag integrált intézmények számának növekedésével egyre alacsonyabb a személyes kitettség, csökken a szemtől szembeni (face-to-face) román–magyar interakciók sűrűsége; 1b. a műholdas televíziózással és az internet elterjedésével a médiatérben is csökken a román nyelv használata; 2. az intézményes románoktatás hatékonysága nagyon alacsony, és bár történtek pozitív változások, a korszerűsítéssel állandó lemaradásban van; az első és második okok miatt a román nyelv megtanulása egyre nagyobb egyéni erőfeszítést igényel; 3. Az európai, transznacionális munkapiacra való belépés miatt jelentősen szélesedtek a boldogulási lehetőségstruktúrák, megnövekedett a mobilitás, ami a nemzetközi nyelvek gazdasági felértékelődését, a nemzeti nyelvek leértékelődését eredményezi. Az előbbiekké aggregált hatásaként – nagyobb erőfeszítés, kisebb várható komparatív előnyök – csökken a motiváció is a román nyelv megtanulására. Ezt láthatóan nem képes ellensúlyozni az a fenyegetettség, hogy a magyarok rosszabb állásokban és relatíve alacsonyabb fizetésért lesznek kénytelenek dolgozni, ha a romániai munkaerőpiacon maradnak.¹⁷

¹³ Csata, 2020a.

¹⁴ Ezt az okfejtést a 3. pontnál részletesebben is bemutatjuk.

¹⁵ Csata, 2019a.; Csata, 2020a.

¹⁶ Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. London: Routledge, 2007.

¹⁷ Csata, 2020a. 192–193.

Mivel a transznacionális hatások jelentőségének az eddigi kutatások nem szenteltek kellő figyelmet, az említett tényezők közül egy külön tanulmányban vizsgáltuk meg a médiatér változását (1b. pont), és annak a következményeit a kisebbségi magyarok nyelvtudására nézve.¹⁸ Két korábbi ifjúsági felmérést felhasználva (Mozaik 2001 és Genesys 2015) azt találtuk, hogy a vizsgálatok között eltelt tizenöt évben – először a műholdas televíziózás, majd az internet elterjedése nyomán – a magyarországi média fogyasztása gyors ütemben nőtt, a román/szlovák nyelvű média fogyasztása pedig ugyanolyan mértékben csökkent. Ezzel párhuzamosan látványosan romlott a határon túli magyarok többségi nyelvtudása.¹⁹ Egy komplexebb statisztikai eljárás segítségével a tanulmányban kimutattuk, hogy a két jelenség között *ceteris paribus* nagyon szoros kapcsolat és kétirányú kauzalitás létezik. (1) A magyarországi média könnyebb elérhetősége azt jelenti, hogy a magyarok kevesebb államnyelvű médiát fogyasztanak, ami viszont alacsony szintű államnyelvtudást eredményez – azaz egy exogén expozíciós mechanizmus révén; és (2) a gyengébb államnyelvtudással rendelkező határon túli magyarok a magyar nyelvű média fogyasztását választják – azaz egy endogén szelekciós mechanizmus révén.

A transznacionalitás növekvő jelentőségéről szól, és már csak emiatt sem zárhatjuk le a nyelvtudás és az etnikai párhuzamosság gazdasági intézményesülésének a témáját úgy, hogy ne ejtsünk szót a nemzetközi nyelvek – különösen az angol – mint közvetítő nyelv (*lingua franca*) szerepéről az etnikumközi együttműködés alakulásában. A projekt keretében gyűjtött adatok megerősítik azokat a korábbi megfigyeléseket,²⁰ miszerint az államnyelv ismeretének a romlásával párhuzamosan látványosan nőtt az angol nyelvet beszélők és használók aránya, különösen a fiatalok körében, és egyelőre elszórtan ugyan, de egyre többen használják a többség-kisebbség közötti mindennapi interakciókban, különösen az online térben. De a gazdaságban is, kiemelten azokban az ágazatokban, ahol nemzetközi ügyfelekkel dolgoznak – az általunk behatóbban vizsgált IT szektorban különösen. Ennek etnopolitikai szempontból azért van óriási jelentősége, mert a *lingua franca* használata megszünteti a többségi és a kisebbségi nyelvek közötti viszony egészségtelen aszimmetriáját – nyelvgazdasági értelemben: megoldja a nyelvi igazságosságához kapcsolódó disztribúciós problémák nagy részét. Tehát nemcsak amiatt van bizonyítottan pozitív hatással a gazdasági fejlődésre, mert az angol segít jobban rákapcsolódni a globálisan artikulálódó gazdasági lehetőségekre, hanem mert ösztönzi

¹⁸ Csata Zsombor – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Papp Z. Attila: Linguistic diversity in media and state language proficiencies: Evidence from Hungarian minority regions in central-Eastern Europe. *Regional & Federal Studies*, , 34(4), 2023a, 473–498.

¹⁹ Csata, 2020a.

²⁰ Ld. pl. Csata Zsombor: Linguistic justice and English as a *lingua franca* from a minority perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 2016, 9, 83–93.

az etnikumközi együttműködést azáltal, hogy leveszi róla a nyelvi feszültséget.²¹ Ennek kapcsán a multinacionális cégeknél dolgozó magyar munkavállalók például arról számoltak be, hogy az angol mint harmadik, közvetítő nyelv szervezeti bevezetésével a román nyelvtudásra vonatkozó nyelvi elvárások csökkentek a többségi munkavállalók részéről, ritkább a nyelvi rendőrködés, egyre megengedőbbek és közönyösebbek azokkal szemben, akik nyelvtani hibákat követnek el. Összességében: a nyelvtudáshoz – beleértve a többségi nyelv ismeretét – pragmatikusabban és instrumentálisabban viszonyulnak, az etnikumközi kommunikációban a szimbolizmus jelentősége csökkent, ezzel együtt a vele járó hatalmi aszimmetriák is – amelyek a kisebbségi anyanyelvűeket hátrányosan érintették.

Bár számos vonatkozását a projekt keretében megjelent tanulmányokban is érintettük²² – ezzel a kérdéssel még garantáltan foglalkozni fogunk a jövőben, mert az etnolingvisztikai sokféleség és a gazdaság összefüggésének ez az egyik legizgalmasabb területe (már csak annak köszönhetően is, hogy ezekbe az országokba – Szlovákiába és Romániába – egyre több külföldi bevándorló érkezik), aminek köszönhetően olyan területeken és nyelvi regiszterekben is használatossá válik az angol, ahol korábban nem volt természetes, életidegennek hatott – és főként: diszfunkcionális volt. Ez a nyelvi menedzsment/kormányzás teljesen új és progresszív kihívásait, lehetőségeit nyitja meg a kisebbségi magyarok számára is, amelynek a vizsgálata kutatói szempontból is rendkívül izgalmas feladat

2.2. A nyelvi-etnikai kormányzás intézményi sajátosságai – aszimmetrikus nyelvi rezsim és etnikai párhuzamosságok a gazdaságban

Az imént már említettük, hogy a nyelvtudásnak és a nyelvhasználatnak a szimbolikus (elsősorban a társadalmi elismertséggel kapcsolatos) és az instrumentális (nyelvismeretből fakadó előnyök/hátrányok) vonatkozásai egyaránt fontosak a gazdasági fejlődés és a jólét szempontjából.²³ Ezt nyomatékosította az az elemzésünk is, amiben a közigazgatási nyelvpolitika gazdasági hatásait vizsgáltuk²⁴ – amit ezúttal nemcsak Erdélyre, hanem Románia egészére elvégeztünk. Konkrétan azt néztük meg, hogy vannak-e jóléti következményei a kisebbségi nyelvek hivatalos elismerésének.

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd a projekt keretében is gyakori szerzőtársunk, Amy H. Liu könyvét: Liu, 2015.

²² Csata, 2020b.; Csata Zsombor: Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet–Kalligram, 2022, 246–269.

²³ Grin, François: Reflections on language as a vehicle of economic value. In: *Language, policy and territory: A festschrift for Colin H. Williams*. Cham: Springer International Publishing, 2022, 81–96.

²⁴ Csata, 2023b.

A romániai nyelvtörvényi szabályozás módszertanilag egy kvázi kísérleti designra ad lehetőséget, hiszen a kisebbségi nyelveket azokon a településeken és megyékben lehet hivatalosan használni, ahol a kisebbséghez tartozó lakosság aránya meghaladja a 20%-ot. A települési szintű statisztikai adatok felhasználásával azt találtuk, hogy azokon a területeken, ahol csak a román nyelvet ismerik el, az etnikai sokszínűség negatív hatással van a fejlődésre.²⁵ Ez a hatás azonban nem érvényesül azokon a településeken, ahol a kisebbség nyelvét is lehet használni az ügyintézésben. Az eredmények azt sugallják tehát, hogy a százalékarány-küszöb további csökkentése elősegítheti a fejlődést, és pozitív aggregált jóléti hatásokat eredményezhet. Érvelésünk szerint a kisebbségi nyelvek elismerése társadalmi bizalmat épít, és megkönnyíti a gazdasági együttműködést. Korábbi megállapításunkat erősíti tehát az, hogy a kisebbségi nyelvek elismerésének nemcsak szimbolikus (nempiaci) tétje van, hanem gazdasági megfontolásokból is érdemes szimmetrikusabb nyelvi rezsimeket működtetni.

A többnyelvűség intézményesítésének viszont költségei is vannak – a kisebbségi nyelvpolitikák allokációs szempontú (költséghatékonyságra vonatkozó) elemzéséhez²⁶ tehát a bemeneti (input) oldalt is meg kell vizsgálni. Erre tettünk kísérletet abban a tanulmányban,²⁷ amely azt próbálta megbecsülni, hogy mennyi pénzébe kerül a kétnyelvűsítés azoknak az önkormányzatoknak, ahol a kisebbségek aránya meghaladja a 20%-ot, és emiatt a törvényi kötelezettségüknek eleget téve biztosítaniuk kell a kisebbségi nyelv használatát a közhivatalokban, a feliratozásban stb. Az elemzésből kiderült, hogy ezek a költségek ugyan nem triviálisak (különösen a munkaórában könyvelt humán erőforráshoz kapcsolódó költségek, leginkább a fordítás, a kétnyelvű kommunikációs felületek folyamatos karbantartása, frissítése esetében stb.), de egyéb, a kommunális infrastruktúra működtetéséhez szükséges kiadásokhoz képest nagyságrendileg jóval kisebbek. Eredményeink tehát egybevágóak a korábbi, iránymutató nyelv gazdaságtani elemzések következtetéseivel, miszerint allokatív dimenzióban²⁸ ezek a költségek a várható hasznokhoz képest nem jelentősek²⁹, és hogy a probléma a disztributív oldalon van. Ti. hogy

²⁵ A fejlettséget, ugyanúgy, mint korábban, a Local Human Development Index-el (LHDI) mértük.

²⁶ Az allokációs szempont arra vonatkozik, hogy egy nyelvpolitikai intézkedéscsomagnak milyen a hatékonysága és eredményessége egy másikhoz képest.

²⁷ Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: Utilizarea limbii materne la nivelul unităților administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. *Cercetarea Minorităților Naționale Din România (Nr. 68)*. Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2019.

²⁸ Grin, François – Vaillancourt, François: *The cost-effectiveness evaluation of minority language policies: Case studies on Wales, Ireland and the Basque Country*. Flensburg: ECMI, 1999.

²⁹ Kérdés persze, hogy ezek a költségek mennyivel növekednének, ha a kétnyelvűsítés egy további szintet lépne a szimmetria irányába – pl. ha bevezetnék a kisebbségi nyelv oktatását

ezeket a költségeket az önkormányzatoknak a saját költségvetésükből kell kigazdálkodniuk, ebben a vonatkozásban pedig komparatív hátrányba kerülnek azokhoz képest, amelyeknek nincsenek ilyen típusú költségei – és ezt az összeget tehát felhasználhatják más, fejlesztési célokra. A megoldást a kétnyelvűsítés költségeinek a központi/kormányzati költségvetés általi finanszírozása jelentené – ahogy az más, hasonló helyzetben levő országokban is történik (Kanada, Svájc stb.) –, különben a méltányosság, a „nyelvi igazságosság” emberjogi elve sérül.

Ezek az eredmények tehát megerősítették az előző tanulmányunkban³⁰ megfogalmazott sejtéseinket, miszerint a magyar nyelv használatának a biztosítása az ügyintézésben – vagy etnopolitikai terminusokban fogalmazva: a területi elv érvényesítése a nyelvi kormányzásban – pozitív hatással lehet a fejlődésre, mert növeli a kisebbségi csoportok elégedettségét, önbizalmát, a polgári lojalitásokat, és a csoportközi bizalmat is, ami ösztönzi a gazdasági együttműködést, és ezáltal pozitív aggregált jóléti hatásokat generál. Különösen igaz ez azokon a településeken, ahol a magyarok és a románok aránya nagyjából 50-50 százalék, s ezt a magyarok komolyabb civil/politikai felhatalmazásként élik meg anélkül, hogy a románok számára ez mérhető hátrányt eredményezne.

Más a helyzet viszont azokon a településeken/régiókban, ahol a magyarok jelentős többségben vannak, arányuk meghaladja a 75-80 százalékot, így a Székelyföldön és Partium magyar többségű régióiban. Itt szinte bármelyik gazdasági mutatót is nézzük, a gazdaság teljesítménye elmarad az erdélyi, de gyakran a romániai átlagtól is. Lényegesen kisebb az egy főre jutó GDP,³¹ alacsonyabb a vállalkozássűrűség és azok termelékenysége,³² kisebbek és lassabban nőnek az átlagkeresetek,³³ kevesebb lakossági és a vállalati hitel kerül kihelyezésre,³⁴ és a külföldi befektetések mintha befékeznének a nyelvi határnál.³⁵ Az elemzésből az derül ki, hogy ezekben a régiókban a magyar hivatalos nyelvként való elismerése ceteris paribus nem jár jóléti előnyökkel – nincs számottevő „hozzáadott értéke”.³⁶ Ennek

---

a román osztályokban is.

³⁰ Csata, 2019a.

³¹ Barna Gergő – Kapitány Balázs: 2017-ben Erdély hét megyéjében haladta meg a GDP növekedése az országos átlagot. *Magyar Kisebbség*, 2020. 1–2. 12–20.

³² Csata István – Csata Zsombor: Cégaktivitás Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020, 24(91–92), 36–52.

³³ Lukács Andrea: Növekvő foglalkoztatottság, csökkenő reálkereset. *erdélystat.ro*, 2022. Szeptember 15., <https://statistikak.erdelystat.ro/cikkek/novekvo-foglalkoztatottsag-csokkeno-realkereset/103> (Utolsó letöltés: 2024. június 6.)

³⁴ Csata Zsombor – Püsök Melinda: Lakossági hitelek és betétek alakulása Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2021/24. (91–92), 100–113.

³⁵ Csiki Ottó: A külföldi működőtőke jelentősége Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 84–99.

³⁶ Csata et al., 2021.

oka valószínűleg az, hogy ezekben a régiókban a nyelvi regiszterek többségében a jelöletlen nyelv egyébként is a magyar.

A székelyföldi gazdaság relatív és egyre növekvő elmaradottságának a magyarázatában – az önkormányzatiság erősödésével és az EU-s források közvetlen lehívásának a lehetőségével – csökkent annak az egyébként máig vitathatatlan érvnek a nyomatéka, miszerint a központi kormányzati erőforrásokból/beruházásokból a székelyföldi magyarok arányukon alul részesülnek. Ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban találkozunk olyan magyarázatokkal, amelyek a lassúbb fejlődést a régió enklavizációjával, gazdasági szegregációjával magyarázzák. Ezeket tipikusan két okra vezetik vissza: 1. romlik a magyarok román nyelvtudása, és ezzel együtt annak az esélye is, hogy a nyelvi határokon átnyúló eredményesebb/előnyösebb együttműködést alakítsanak ki, legyen szó munkavállalásról, vállalkozók esetében a partnerségről, vagy akár a mindennapi boldogulásról; 2. különösen a 2010 után megnövekedett magyarországi kormányzati támogatások „elkényelmesítik” a székelyföldi magyarokat, akik ezáltal egyfajta „járadékosként” elveszítik a versenyképességüket a romániai piacon (a nemzetközieskről nem is beszélve). A nyelvtudás szerepét az 1., illetve a 4. dimenzióban, a magyarországi támogatások hatásait pedig a következő pontban tárgyaljuk részletesen.

2.3. A magyarországi támogatások szerepe az etnikai gazdaság intézményesülésében

A korábbiakban a kutatásnak azt a tételmondatát fejtettük ki részletesen, hogy Erdélyben és a Felvidéken az aszimmetrikus nyelvi kormányzás okozta feszültségek, valamint a romló többségi nyelvtudás egyaránt nehezíti az etnikumok közötti zavartalan együttműködést, és erősíti az intézményi párhuzamosságot a gazdaságban, aminek többnyire negatív jóléti hatásai vannak. A tágabb szakmai nyilvánosságban régebb óta jelen van egy másik narratíva is, ami ezeket az enklavizációs aggodalmakat erősíti: hogy a határon túliaknak juttatott, egészen 2020-ig folyamatosan növekvő magyarországi kormányzati támogatások nemcsak az etnikai alapú intézményi párhuzamosságok növekedéséhez járulnak hozzá, hanem a kisebbségi magyar gazdasági szereplők elszigetelődését is erősítik a romániai/szlovákiai piacon, illetve a versenyképességüket is rombolják azzal, hogy ezekhez a támogatásokhoz egyfajta érdemtelen járadékként jutnak hozzá. Bár az eredeti tervben nem szerepelt – mivel ezek a hangok a projekt időtartama alatt tovább erősödtek nemcsak a magyar, hanem egyre inkább a román és a szlovák médiában is –, szükségesnek láttuk jobban utána menni a kérdésnek.³⁷ Mivel a civileknek, a kulturális intézményeknek és az egyházaknak juttatott támogatások története és rendszere nagyon

³⁷ Így a Csata, 2019b. és a Csata, 2020a. tanulmányokban csak felületesebben tárgyalt problémakört egy frissebb, megjelenés alatt levő elemzésben jártuk körül: Csata Zsombor – Waterbury, Myra: Economic Development as a Kin-State Strategy: The Case of Hungary and the Hungarian Minority Communities. In: *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024. (Megjelenés alatt.)

alaposan dokumentált,³⁸ illetve relatíve kevesebb közvetett gazdasági ügyletet generál, mi elsősorban a gazdaságfejlesztési támogatásokra koncentráltunk, és egy tágabb regionális és összehasonlító kontextusba helyezve két témakört érintettünk: 1. hogyan változott meg a 2010 utáni magyar kormányzat narratívája a határon túli magyaroknak juttatott gazdaságfejlesztési támogatások rendeltetését illetően – és ezzel összhangban hogyan alakult át a támogatáspolitikai intézményi rendszere és annak gyakorlata; 2. egy előzetes értékelést készítettünk ezeknek a programoknak a megvalósításáról, valamint arról, hogy ezek hogyan befolyásolhatják a magyar kisebbségek társadalmi-gazdasági helyzetét és lehetőségeit a Kárpát-medencében. Az elemzéshez dokumentum- és sajtóelemzést végeztünk, valamint egyéni interjúkat készítettünk a támogatáspolitikai fontos szereplőivel (a politikai döntéshozókkal, a pályázató/pályázattíró cégek vezetőivel, a kedvezményezettekkel stb.).

Az első témakörhöz kapcsolódóan azt vettük észre, hogy 2016 tájékán a kormányzat részéről jelentős retorikai változás következett be a gazdaságfejlesztési programok rendeltetését illetően. A korai projektek körüli diskurzus kölcsönösebb hangvételű volt, a magyar kisebbségi közösségeket és a szomszédos államokat *partnereknek* tekintette egy Magyarország-központú, de közös kelet-közép európai gazdasági tér fejlesztésében (exportpiac a magyar termékeknek stb.), amihez elsősorban az uniós, illetve a helyi erőforrások jelentették az anyagi fedezetet. Idővel azonban, ahogy Magyarország pénzügyi helyzete javult, és a Fidesz politikai ambíciói növekedtek, a magyar kormány lesz ezeknek a fejlesztési programoknak a fő finanszírozója. A partnerség gondolatát egyre inkább a *paternalista gondoskodás* diskurzusa váltja fel, melynek az alapja annak a hangsúlyozása, hogy a kisebbségi magyar közösségek a saját államaik asszimilációs politikái és a relatíve rossz/romló gazdasági körülményei miatt veszélyben vannak – a támogatáspolitikát tehát a demográfiai fogyás és az elvándorlás megszüntetésének/fékezésének a szolgálatába kell állítani.³⁹

Ez a váltás a gyakorlatban is megtörtént. A 2010-es évek elején leginkább a transznacionális, ezen belül pedig kiemelten a magyar–magyar együttműködés fejlesztését szorgalmazták (például üzleti hálózatok, vállalkozásfejlesztési központok létrehozásával-működtetésével) – ezek egyébként összhangban voltak a nagyobb magyarországi cégek piacközpontú, üzleti fókuszú törekvéseivel is,

³⁸ Bárdi Nándor: Közeli távolság: Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 2020, 311–370.; Zakariás Ildikó: *Jó-tékony nemzet: Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligramm, 2018; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020a/1. 171–221.; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020b/2. 143–168.

³⁹ A nemzeti szolidaritáson alapuló segítség/jótevénykodás diskurzusainak és gyakorlatainak, romantizáló és civilizatorikus vonatkozásainak kiváló elemzését nyújtja Zakariás, 2018.

amelyek leányvállalatokkal rendelkeztek a szomszédos országokban. 2015 után azonban jelentősen növelték a támogatási keretösszegeket, és egyre inkább olyan kiírásokat hirdettek meg, amelyek kifejezetten a határon túli magyarok *segítését* tűzték ki célul, ezzel együtt a hangsúly a szoft vonatkozásokról (képzés, networking) áttevődik a kisebb méretű, családi vagy kisvállalkozások létrehozásának és bővítésének a támogatására, beleértve a termelőkapacitásokat is (így ingatlanok, eszközök vásárlását). Ez az irányváltás tehát a gazdasági támogatás rendszerét inkább a politikai és társadalmi status quo fenntartásának, semmint a fejlesztésének az instrumentumaként használja. Etnikailag pedig exkluzívabb, mert irányvonalában és gyakorlatában egyaránt egy bizonyos típusú magyar „kultúrát”, magyar archetípusot helyez a középpontba (például hangsúlyosan a mezőgazdaságot, a vidéki családi gazdaságot és a közösségileg elkötelezett magyar gazdát/háziasszonyt támogatja). Az a felismerés, hogy ezt a támogatási rendszert – eufemisztikusan fogalmazva – egyre inkább egy etnikai (magyar) „ökoszisztémában” működtetik, a többségi politikum és a sajtó nemtetszését váltotta ki, aminek a kezelése jelentős diplomáciai kihívást jelentett a magyar kormányzat számára (Szlovákiában nem is hoztak/hozhattak létre helyi irodákat, a Baross Gábor Program pályázatainak a lebonyolítása magyarországi irodákon keresztül zajlott). A magyar nyelvű sajtóban pedig elsősorban a meghívásos, nagyobb összegű pályázatok transzparenciájának a hiányára, korrupcióra hivatkozva kérdőjelezték meg ezeknek a programoknak a hatékonyságát.

A mi – többnyire feltáró jellegű munka eredményeképpen körvonalazódó – szakmai véleményünk az, hogy a gazdaságfejlesztési programok hasznosságának/eredményességének a megítélése normatív alapállástól függ. Ha a kisebbségi magyarok mindennapi tapasztalataira gondolunk, ezek a programok – hogy a gazdák új eszközöket vásárolhatnak, a fiatal családok segítséget kapnak az otthonteremtésre, van plusz erőforrás a turisztikai fejlesztésre, a kulturális és vallási örökség újjáépítésére stb. – anyagi-pénzügyi-, de akár hovatartozásbeli és identitásbiztonságot nyújthatnak a kedvezményezett családoknak, kisvállalkozásoknak. Ezek értelmes és fontos célok. Ezzel együtt viszont a jelenlegi formájában távol van attól a hosszú távon fenntartható fejlesztési modelltől, amely képes lenne megszüntetni, vagy akár érdemben csökkenteni a meglévő strukturális hátrányokat, és előmozdítani a magyar kisebbségi közösségek szélesebb körű társadalmi-gazdasági fejlődését. Ennek a legfőbb oka az, hogy túlzottan Budapest-központú, ennél fogva vertikálisan és etnikailag integrált, ami jelentősen beszűkíti a szereplők üzleti lehetőség-horizontját. A tanulmányhoz több olyan gazdaságfejlesztési modellt vizsgáltunk meg, amelyeket hasonlóképpen nemzeti kisebbséghez tartozó közösségek bevonásával működtetnek (a skandináv országokban, Dél-Tirolban, a dán–német eurórégióban). Ezek mindegyikében az a közös, hogy a többszintű, etnikai határokat átmetesző partnerséget ösztönzik azoknak az erőforrásoknak a masszív bevonásával, amelyek elsősorban az európai regionalizációs keretrendszerben érhetőek el. 2016 óta

a magyarországi támogatáspolitikát a legfontosabb elemeiben éppen ezzel az irányvonallal megy szembe: a kölcsönös egymásrautaltság miatt hosszabb távú kooperációt ígérő szolgáltató-ügyfél szimmetrikusabb, partnerségi, végső soron: polgári kapcsolatát többnyire a segélyező-segélyezett, illetve a patrónus-kliens viszonyok patriarchális és egészségtelen aszimmetriája váltotta fel.⁴⁰ Ennek a várható következménye 1. szűkebb, gazdasági értelemben: hogy az így felállt gazdasági struktúrákat hosszabb távon önerőből nehéz lesz fenntartani; 2. tágabb értelemben: az eredeti szándékkal szemben éppen hogy a kisebbségi habitus – állandó függőségből származó – komplexusosságát erősítheti, már nemcsak a többségekkel, hanem a magyarországi magyarokkal szemben is. Ezen túlmenően – Zakariás⁴¹ fogalmait adaptálva – szélesítheti a hatalmi aszimmetriákat a magyar–magyar viszonyokban, kanonizálja az öngyarmatosítás gyakorlatait az érdemességi hierarchiákban elfoglalt pozíciókért való küzdelemben stb.

Ezeknek a hatásoknak a széles körű elterjedtségéről még korai beszélni, de néhány emblematikus példán keresztül előzetes képet lehet alkotni róla. Beszédesebből a szempontból, hogy miközben az erdélyi Tiltott Csíki Sör a csódközei állapotát jelentős mértékben az agresszíven, helyenként vulgárisan etnocentrikus marketingjének köszönheti,⁴² a felvidéki Kukukónia brand, ami az imázsépítésében a csallóközi régió sokszínűségére, multikulturális hagyatékára, többszintű és változatosabb forrásbevonásra, illetve az üzleti diplomáciára alapoz, jelentősebb gazdasági sikereket könyvelhet el.

Végül, de nem utolsósorban, a határon túli gazdaságpolitikával kapcsolatosan nagyon fontos megjegyezni – és eloszlatni elsősorban a magyarországi médiának az ezzel kapcsolatos sorozatos félreértéseit/tájékozatlanságát⁴³ –, hogy az Erdélybe és a Felvidékre kihelyezett magyarországi támogatások még a csúcshoz tekinthető 2019–2020-as években is eltörpültek azok mellett az erőforrások mellett, amelyek uniós támogatásokból, a kohéziós, strukturális alapokból elérhetőek voltak a romániai/szlovákiai vállalkozások, önkormányzatok, civilek számára.⁴⁴ A magyar kormányzati média dominanciájának és ezzel szoros összefüggésben a növekvő euroszepticismusnak köszönhető, hogy az EU-s támogatások sokkal kisebbnek, a magyarországiak pedig sokkal nagyobbak látszanak nemcsak a magyarországi, de a felvidéki, és még inkább az erdélyi magyarok számára is.

⁴⁰ Ebbe az irányváltásba illeszkedik az is, hogy az elmúlt években fontos magyarországi nagy cégek vonulnak ki Romániából (így éppen eladják az OTP-t) vagy korlátozzák a tevékenységüket (megszűnt a Richter Gedeon gyógyszerár-hálózata).

⁴¹ Zakariás, 2018.

⁴² Csata, 2019a. 66–68.; 2020a. 191–192.

⁴³ Hogy a hitelesebb források közül csak egy példát említsünk erre a naiv rácsodálkozásra: *Nem értek egyet azzal, hogy így kényeztetjük a Fideszt – Interjú Markó Bélával, PartizánPOL*, 2023. december., <https://www.youtube.com/watch?v=02HXr8RpAFo>.

⁴⁴ Csata – Waterbury, 2024.

Ezzel kapcsolatban még fontos megjegyezni azt is, hogy a magyarországi támogatások átmenetileg ugyan számos határon túli magyar kisvállalkozón, háztartáson segítettek, illetve helyzetbe hoztak privilegizált üzleti köröket; de amint az a településvezetőkkel, pályázati cégekkel készült interjúkból kiderült, a helyi közszereplők számára a valódi nyereség inkább abban a politikai tőkében mérhető, amelyet a Fidesz által kidolgozott és készen kapott politikai PR panelek (például bevándorlók, újabban a háború általi fenyegetettség), valamint a propagandatechnikai elemek kipróbált és validált tárháza (például a végletekig leegyszerűsített, emotikonos üzenetek) révén mozgósítani lehet Erdélyben, illetve a Felvidéken is.

2.4. A neoliberalizmus és a marketizáció szerepe a gazdasági folyamatok etnikai koordinációjában

Az erdélyi és a szlovákiai magyarok lehetőséghorizontját meghatározó keretek közül az előzőekben bemutatuk, hogy a romló többségi nyelvtudás, az aszimmetrikus nyelvi szabályozás és a határon túli gazdaságfejlesztési gyakorlat megváltozása miképpen erősíti az etnikai párhuzamosságot a gazdaságban Erdélyben és a Felvidéken – és hogy ezek milyen negatív jóléti hatásokat eredményeznek. Ezen a ponton a globalizáció és a transznacionalitás, valamint a marketizáció és a finanszírozás által fémjelzett neoliberalizmus,⁴⁵ illetve a „new economy”⁴⁶ térnyerésének hatásait mutatjuk be a projekt keretében megjelent, a témához kapcsolódó tanulmányok összefoglalásával.⁴⁷ Bár ezt a pillért a végére hagytuk, a kutatás során folyamatosan erősödött a meggyőződésünk, hogy a négy dimenzió közül ennek a szerepe a legfontosabb.

A gazdaságszociológiai szakirodalomban szinte konszenzusos az a vélemény, hogy a heterogén társadalmak működését segítő proszocialitás leginkább a stratégiai interakciók kontextusában alakul ki.⁴⁸ Más szóval akkor fognak a különböző etnikai csoportok tagjai tartósan együttműködni egymással, ha közös, jellemzően gazdasági természetű stratégiai érdekük fűződik hozzá. Erre a megfigyelésre épülhet rá az a várakozás, hogy a deregulált piac jelentheti a megoldást, hogy majd az üzleti érdekek semleges talaján összehozza a magyar és többségi (román, szlovák) szereplőket, partnereket. Ezzel szemben mi arra a következtetésre jutottunk, hogy mivel az egyre inkább a neoliberális gazdaságpolitikát követő romániai⁴⁹ és szlovákiai államigazgatás relatíve egyre kevesebbet költ az etnikai-nyelvi sokszínűség

⁴⁵ Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016.

⁴⁶ Heller, Monica: Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics*, 2003, 7(4), 473–492.

⁴⁷ Csata, 2019a.; Csata, 2020a.; Csata, 2022; Csata et al., 2023c.

⁴⁸ Baldassari, Delia – Abascal, Maria: Diversity and prosocial behavior. *Science*, 2020, 369(6508), 1183–1187.

⁴⁹ Ban, 2016.

integrációja szempontjából fontos (köz)intézményekre, (köz)programokra, a párhuzamosság és az etnikai szegregáció/enklavizáció a gazdaságban is megerősödik. Minél inkább párhuzamos rendszerekben szocializálódnak a magyarok és a románok/szlovákok, annál nagyobb lesz a nyelvi-etnikai határok átlépésének a költsége, amit a kemény költségvetési korlát és a fokozódó verseny miatt a gazdasági szereplők egyre kevésbé fognak megfizetni. A laissez-faire elv tehát nem az integrációt, hanem a szegregációt erősíti, sőt azáltal, hogy egyre inkább a társadalomszervezés általános doktrínájává válik, ezt erősíti a többi alrendszer intézményeiben is (oktatásban, kultúrában, médiában stb.).⁵⁰

Amint ebből a felütésből már kiderül, az előző fázisokhoz képest – ahol főként makroökonómiai és politikai gazdaságtani keretezésben, többnyire aggregált statisztikai adatokon, összességében pedig egy felülnézeti perspektívában vizsgáltunk – ebben a részben az etnikai megosztottság/párhuzamosság intézményesülését a gazdaságban szikárabb analitikus terminusokban vizsgáltuk, és hangsúlyosan az intézményi gazdaságtan, a mikroökonómia (hasznosságelmélet, nyelv gazdaságtan), valamint az új gazdaságszociológia eszköztárához nyúltunk. Tettük ezt nemcsak azért, mert az alulnézeti perspektíva a kutatói habitusunkhoz közelebb áll, hanem azért is, mert úgy gondoljuk, hogy ha a marketizáció hatáseit szeretnénk megérteni az etnikumközi viszonyok alakulásában, akkor azokat a fogalmakat és keretezéseket is használnunk kell, amelyeket az egyre inkább a dereguláció doktrínáján és gyakorlatain szocializált aktorok is követnek, amikor a döntéseiket meghozzák. Mint a „hétköznapi etnicitást” tematizáló szemléletmód kedvelői, megpróbáltuk a cselekvéseket a szereplők pozíciójából megérteni. Ezek egy része természetesen nem reflektált, habituális automatizmusként működik, példánk viszont azt mutatják, hogy az aktorok jelentős része intencionálisan, sőt instrumentálisan racionálisan cselekszik azokban a gazdasági szituációkban is, ahol megjelenik az etnikai elem. Ezek egyben bizonyítéka annak is, hogy – az eddig felsorolt, főként etnopolitikai és politikai gazdaságtani, illetve felülnézeti keretezések mellett – a (mikro)ökonómiai szempontoknak fontosabb szerepet kell szánni az etnicitásvizsgálatokban.

⁵⁰ Fogalomhasználatunk itt elsősorban Berry (2005) taxonómiáját idézi, aki a kulturális kisebbségek sorsának alakulásában négy útvonalat vázol fel: asszimiláció, integráció, szeparáció és marginalizáció. Joggal tűnhet plauzibilisebbnek az olvasó számára az a foratókönyv, hogy a laissez-faire elv nem annyira a kisebbségek szeparációját, hanem inkább az asszimilációját erősíti, például azáltal, hogy az „erősebbik”, gyakrabban használt nyelv szép lassan „kivezeti” a gyengébbet. Ez a nyomás természetesen valós (Gazzola et al., 2018.), két megjegyzéssel: 1. érvényes ez a magyar többségű régiókra is (ahol viszont a román/szlovák nyelv használatára ritkább); 2. a kisebbségvédelmi jogszabályok viszonylagos védelmet nyújtanak a magyar nyelvű intézményrendszer fenntartásához – még ha az alkalmazásukat és kikényszerítésüket a méltányosság/disztributív igazságosság jegyében nem is támogatják/finanszírozzák megfelelőképpen (ld. ezzel kapcsolatban a Horváth et al., 2019 tanulmányunkat a romániai önkormányzatok kétnyelvűsítésének a költségeiről).

A marketizáció erősödésének a hatásait két példán keresztül szemléltettük.⁵¹ Az első az új intézményi gazdaságtan taxonómiája szerint a piaci cseréhez áll közelebb (fogyasztói termékek piaca). Ebből kiderül, hogy az erdélyi és a felvidéki magyarok közel fele számára nem közömbös, hogy kitől vásárol: ha a termék vagy szolgáltatás árában és minőségében nincs különbség, akkor inkább egy magyar eladótól vásárolnak. Ezt a kontingenciaelemzést egy esettanulmánnyal is kiegészítettük, ahol nem a diszpozíciókat/cselekvési projekciókat, hanem a konkrét viselkedést is megvizsgáltuk. Ebből kiderül, hogy a székelyföldi magyarok többnyire magyarul kereskednek a másodlagos internetes piacon, aminek az a következménye, hogy szűkebb vevőkört érnek el, portékáikra később, valószínűleg csak alacsonyabb áron vagy egyáltalán nem találnak vevőt. Leegyszerűsítve: a nyelvi határok mentén információk aszimmetriák alakulnak ki, a piac az allokációs szerepét szuboptimálisan látja el. Az intézményi gazdaságtan szerint az ilyen típusú helyzetekre megoldás lehet a hierarchikus koordináció, amely többnyire utasítások mentén integrálja a gazdasági szereplőket, ezáltal csökkentve az együttműködés tranzakciós költségeit. A második példánk tehát a vállalkozások, vállalatok világából származik. Ebből kiderül, hogy Erdélyben a munkaerő-menedzsmentben is erős a koetnicitás szerepe. Akárcsak a fogyasztói piaci példa kapcsán, itt is amellett érvelünk, hogy a többnyelvűség szimmetrikus kezelésének a hiánya – plusz az ezzel együtt járó bizalmatlanság és a kapcsolatok etnikai szegmentáltsága – koordinációs kudarcokhoz, ezáltal pedig rosszabb vállalati teljesítményhez, végső soron pedig jóléti hátrányokhoz vezet. Lássuk a részleteket.

2.4.1. Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás

A projekt keretében készült két tanulmányban⁵² arról írunk részletesebben, hogy a székelyföldi magyarok alig hirdetnek a legnagyobb romániai hirdetési portálon (olx.ro-n). Ehelyett feltehetően magyar nyelvű felületeket (például a szekelyhirdeto.info-t) vagy a szociális médiát használják, ahol szinte kizárólag magyarul zajlik az adásvétel.

A magyarázatok után kutatva jogosan merül fel, hogy a hirdetett termékek egy része legfeljebb regionális érdeklődésre tarthat számot, tehát nem érdemes régió kívüli hirdetni. Minél olcsóbb és minél költségesebben szállítható termékről van szó, annál kevésbé indokolt, hogy a szélesebb, országos piacra kerüljön. A hirdetések gyakoriságában látható különbség a magyar és a román többségű megyék között azonban olyan tartósabb és drágább termékek esetében is fennáll (autók, háztartási cikkek stb.), amelyekről jogosan gondoljuk, hogy régió kívüli, szélesebb érdeklődésre tartanak számot. Bővítve a magyarázatot, Brubaker és társai⁵³ nyomán joggal fel-

⁵¹ Csata, 2022; Csata et al., 2023c.

⁵² Csata, 2022; Csata – Papp Z., 2024.

⁵³ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

tételezhetjük: mivel többségben vannak, a székelyföldi magyarok számára a köznapi interakciók és így az informális kereskedelem jelöletlen nyelve a magyar, ezért nagyon sok eladóban valószínűleg fel sem merül, hogy románul hirdessen. Vagy ha fel is merül, a román vidékek egy átlagos székely mentális térképén a földrajzi valósághoz képest irréálisan távol vannak, nem tűnik életszerűnek kapcsolatba lépni velük – itt pedig visszakanyarodunk az előző érvhez. A választás tehát habituális, kevésbé reflektált, „jelöletlen” automatizmusként is működhet.

Továbbá: ezeknek a választásoknak nyelvpszichológiai oka is lehet. Korábbi méréseink során rendszeresen azt tapasztaltuk, hogy sok magyar anyanyelvű személynél jelen van egy erős diszkomfortérzés is, ami rendszeresen előáll, ha meg kell szólalnia románul, így akkor is, ha egy adásvételről szóló személyes vagy telefonbeszélgetést kell lebonyolítania. A témát érintő eddigi legnagyobb vizsgálat szerint 2009-ben az erdélyi magyarok 30 százaléka említette, hogy érez valamiféle félelmet, ha románul kell beszélnie. Egy másik, 2015-ös felmérés szerint a középiskolásoknál ez az arány 37 százalék. Mindkét vizsgálatból látszik, hogy a szorongás a nyelvtudással erős összefüggést mutat, de ettől független lélektani diszpozíciók is magyarázzák. Ám egy románul hibákat ejtő eladó/vásárló szorongás hiányában is anticipálhatja úgy, hogy az alkuban retorikai hátrányba kerül. Erre reagálhat úgy, hogy alaposabban rákészül a beszélgetésre, vagy letesz róla, mert túl nagyra gondolja az erőfeszítést a várható előnyökhöz képest. Bárhogy is alakul, az alkufolyamat ökonómiaja szempontjából semmiképp sem semleges, hogy kinek a nyelvét használják; a társalgás nyelvét nem ismerő személy *ceteris paribus* hátránnyal indul. Ez természetesen nemcsak az alkutárgyalás, hanem bármilyen más társalgás esetén is előáll (a munkahelyi retorikai hátrányokról lásd a következő példát a koetnikus klaszteresedésről).⁵⁴

A magyarázatok közé tartozik az a fajta reflexív/korlátozott szolidaritás is, amit a szakirodalom gazdasági/fogyasztói etnocentrizmusnak nevez. Ez a mi esetünkben konkrétan arról szól, hogy a székelyföldi vevők 43 százaléka számára nem közömbös, hogy kitől vásárol: ha a termék vagy szolgáltatás árában és minőségében nincs különbség, akkor inkább egy magyar eladótól vásárolnak. Ez az arány 2019-ben a teljes erdélyi magyar mintában 39 százalék, a szlovákiai magyarok körében pedig 38 százalék volt.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban viszont fontos megjegyezni, hogy ez az eredmény egy kontingenciaelemzés eredménye, egy cselekvési projekcióra vonatkozik, tehát inkább csak attitűdöt mér, nem lehet pontosan tudni, hogy tényleges vásárlási szituációban hogyan fog valaki cselekedni. Ha még alaposabban megvizsgáljuk, hogy mi van ennek a 40 százaléknak az etnocentrikus választása mögött, kiderül, hogy ebben is a nyelvi komfort – javarészt az információs aszimmetria megszüntetésének az igénye – magyaráz a legtöbbet. Egy másik vizsgálat

⁵⁴ A kisebbségi nyelvi hátrányok tipizálásáról és gazdasági vonatkozásairól részletesebben lásd: Grin, François: A kulturális sokféleség áráról. *Regio*, 2019/3. 5–27.

⁵⁵ Csata, 2022.

szerint⁵⁶ az etnocentrikusan választó erdélyi magyar diákok közel 60 százaléka jelezte, hogy azért vásárolna magyartól, mert „könnyebben meg tudja értetni magát egy magyar boltban, mint egy románban”. Minél intimebb és minél nagyobb kockázattal járó szolgáltatásról van szó (például egészségügyi vagy pénzügyi szolgáltatásokról), annál fontosabb lesz, hogy azt az anyanyelvén tudja elintézni. Az érvek sorában csak ezután következik, hogy „azért választ magyar terméket és szolgáltatást, mert ezzel a magyar termelőket segíti” (49 százalék), majd hogy „jobban bízik egy magyar termék minőségében, mint a románéban” (36 százalék). E két utóbbi motiváció ráadásul erősen összefügg, és a nyelvi komfortról egy közös faktorban válik le. Az etnikai szolidaritás tehát egy olyan minőség- vagy kompetenciaalapú bizalommal társul, amely mögött felsejlik ugyan a magyarok magukról gondolt kiválóságesszménye, gazdasági kultúrfölénye, köldöknéző nacionalizmusa, ezeknek a jelentőségét azonban nem szabad túldimenzionálni. A motivációk rangsora jól mutatja ugyanis, hogy ezek az előítéletek a nyelvtudáshoz és a szolidaritástól várható hálózati előnyökhöz képest kisebb szerepet játszanak az etnocentrikus gazdasági választások magyarázatában.

Visszatérve a gyakorlatra vonatkozó példánkhoz: bármilyen motiváció is álljon amögött, hogy a székelyföldi magyarok magyarul hirdetnek, ezzel üzletileg nem járnak valami jól. Hiszen ha valaki egy 19 milliós piac helyett egy legfeljebb 1,2 milliós piacon hirdeti a portékáját, akkor valószínűleg később és olcsóbban tudja eladni, egész egyszerűen azért, mert kevesebb a potenciális vevő, az ország 94 százaléka nem értesül a lehetőségről. De ugyanez vonatkozik azokra a román hirdetőkre is, akik nem hirdetnek magyarul a székelyhirdeto.info-n, alternatív veszteségük viszont jóval kisebb, hiszen az 1,2 milliós piacnak is ahhoz a részéhez nem jutnak el, akik nem tudnak elég jól románul ahhoz, hogy az olx-en boldoguljanak. A lényeg tehát, hogy eltérő mértékben, de mindenki veszít, a nyelvi megosztottságnak tehát jelentős jóléti hátrányai vannak.

Intézményi gazdaságtani olvasatban egy klasszikus kudarchelyzettel állunk szemben, amikor a piac azért nem tudja megfelelően ellátni az allokációs funkcióját, mert az etnikai-nyelvi határok mentén elakad az információ, nem jön létre vagy magasabb tranzakciós költségekkel jön létre az együttműködés. Nagyon fontos tehát, hogy létezzenek és hatékonyan működjenek azok a (köz)intézmények, amelyek a határok átlépéséhez szükséges erőforrásokat és megoldásokat egyformán elérhetővé teszik mindenki számára, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszél és milyen etnikumhoz tartozik. A motivációs rangsor is mutatja, de egyébként is nehéz azzal vitatkozni, hogy ezek közül az első és legfontosabb az, hogy az emberek megértsék egymást, tudjanak egymással kommunikálni. Tehát bármilyen intézkedés, ami közvetlen vagy közvetett módon a kölcsönös nyelvtanulást

⁵⁶ Csata Zsombor: A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés. *BTE Magyar Szociológia és Szociális Munkáképző Kar*, 2014.

nehezíti, az a gazdaság organikus integrációja ellenében hat. A neoliberális állam tehát ha a privatizáció révén a piacra viszi ezeket a közszolgáltatásokat – amit pedig nem privatizál, azt a marketizáció, az új közmenedzsment (new governmentality), a neoliberális kormányzatiság, a versenyképesség kizárólagosságának stb. jegyében szervezi át –, azzal a párhuzamosság és a szegregáció intézményesülését erősíti. Ezt az okfejtést a 3. pontban még részletesebben bemutatjuk, először azonban vegyük szemügyre a koetnikus klaszteresedésre vonatkozó példánkat is.

2.4.2. Koetnikus klaszteresedés a munkaerőpiacon

Egy 2018-as kérdőíves vizsgálatból⁵⁷ az derül ki, hogy az erdélyi és a felvidéki magyarok nagyobb arányban vannak alkalmazásban olyan munkahelyeken, ahol több magyar dolgozik. A közgazdasági szakirodalom ezt a jelenséget koetnikus klaszteresedésnek nevezi, és többféle megnyilvánulási formáját említi (amelyek természetesen együttesen is előfordulhatnak): a magyar munkaadók nagyobb arányban alkalmaznak magyar munkaerőt, a magyar munkakeresők nagyobb arányban választanak olyan munkahelyet, ahol nagyobb arányban dolgoznak magyarok, és végül az is előfordulhat, hogy nagyobb arányban kitartanak egy olyan munkahely mellett, ahol több magyar munkatárs dolgozik stb.

Ebből a vizsgálatból az is kiderült, hogy a koetnikus klaszteresedést elsősorban strukturális tényezők magyarázzák.⁵⁸ A magyarok munkahelyi arányának nyilvánvalóan határt szabnak a demográfiai feltételek – hogy mekkora az arányuk a településen és a megyében, valamint a munkahely méretei. Ágazati és a munka jellege szerinti eltérések is felbukkannak, ezeknek a hatása viszont lényegesen alacsonyabb. Várható, de fontos eredmény viszont, hogy az egyéni jellemzők és az erőforrások közül a román nyelvtudás és helyenként a magasabb iskolai végzettség a klaszteresedés ellenében hat, tehát nagyobb mobilitást tesz lehetővé (vagy kíván meg), segít átlépni a munkaerőpiac belső etnikai határain.

A háttértényezők mennyiségi feltárásánál viszont talán még érdekesebbek azok az eredmények, amelyek „alulnézetből”, a hétköznapi mikroökonómiaja szempontjából látszanak, és amelyeket kvalitatív módszerekkel, főként a vállalkozókkal, szervezeti és vállalatvezetőkkel készült interjúk során tártunk fel. Ezek mentén további megerősítést nyert, hogy ahhoz, hogy a koetnikus klaszteresedés mechanizmusát jobban megértsük, elsősorban ezekre a nyelvi törésvonalakra kell jobban odafigyelni. A szervezet vezetői számára komoly koordinációs kihívást jelent az eltérő nyelvi kompetenciájú alkalmazottak tevékenységének az összehangolása – ennek a jelentőségét azonban rendszerint nem ismerik fel, vagy nem kezelik

⁵⁷ „Életminőség és jólét” kutatás – Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2018.

⁵⁸ Lásd még Csata, 2020b.; Csata, 2022; Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *Divided Economies? Language, Ethnicity, and Market Challenges in Multicultural Transylvania. Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024a. (Megjelenés alatt.)

megfelelő súllyal és szakértelemmel. A többnyelvűségből fakadó problémák gondozatlansága rontja a szervezeti teljesítményt, így növekszik a félreértésből fakadó hibázás veszélye, az eltérő preferenciájú alkalmazottak igényeinek a kielégítése többletkiadásokkal jár. Ennél is fontosabbnak gondoljuk az aszimmetrikus nyelvhasználat és a mögötte húzódo nyelvvi ideológiák és a nyelvhasználati szokásrend kapcsán felmerülő feszültségeket, amelyek bizalmi repedéseket okoznak a szervezetben – növelve az együttműködés tranzakciós költségeit (elsősorban az információs, a felügyeleti és a kikényszerítési költségeket).

A vezetők egy része a megoldást a koetnikus alkalmazásban, az egy nyelvű szervezetekben vagy szervezeti alegységekben látja, ahová vagy csak magyar, vagy csak többségi etnikumú (vagy a többségi nyelvet jól beszélő) munkatársakat vesznek fel. Ennek a döntésnek a jogosságát részben a mennyiségi vizsgálat is igazolta: Felvidéken a koetnicitás, és nem a diverzitás jár nagyobb bérelőnnyel, míg Erdélyben ez a kapcsolat nem volt szignifikáns.

Ezzel együtt viszont fontos hangsúlyozni, hogy a koetnikus döntéseknek jelentős használdozat-költségei is lehetnek egy szervezet számára. Például beszűkül a munkaerő-kínálat, ezzel együtt csökken az ideális munkavállaló megtalálásának az esélye. De elesnek a diverzitás nyújtotta előnyöktől is, amelyek különösen a magas hozzáadott értéket termelő, kreatív ágazatokban jelentősek.

A megoldást egy olyan etnopolitika jelentené, ami lebontja a kommunikáció korlátait, és növeli az etnikai csoportok közötti bizalmat ezekben a régiókban, ezzel bővítve a piacot, és teret nyitva a nagyobb kreativitás és a komplementaritás előtt. Ezek a megfigyelések összhangban vannak azokkal a következtetésekkel, amit a kutatás korábbi fázisaiban is megfogalmaztunk: ahhoz, hogy a diverzitásnak ezeket az előnyeit ki lehessen használni, egy, a mostaninál szimmetrikusabb etnopolitikára van szükség. Ennek az egyik módja az, hogy a többségi és a kisebbségi nyelvek hasonló státust élvezhessenek – az együtt élő etnikumok kölcsönösen megtanulnák egymás nyelvét egy olyan szinten, hogy az interkomprehensibilitás létrejöhessen. Ezzel megszűnnének a kétirányú, szimmetrikus kommunikáció előtti akadályok, felbomlana a hatalmi sorrend a nyelvek között. Ezek együttesen járulnának hozzá az etnikumok közötti bizalmatlanság csökkenéséhez. A másik megoldást egy közös harmadik nyelv, például az angol mint lingua franca bevezetése jelenthetné, amivel kapcsolatban pozitív jelzések vannak Erdélyből: úgy tűnik, hogy az hozzájárul a klaszteresedésből származó bérelőny csökkenéséhez.

Azért is fontos ezeknek a problémáknak az orvoslása, mert a koetnicitás jóléti hatásai túlmutatnak a munkaszervezeten – olyan, többnyire negatív externáliák jöhetnek létre, amelyek ronthatják az egyes etnikai csoportok, illetve a gazdaság egészének aggregált teljesítményét is.

A negyedik dimenzióban a legfontosabb következtetésünk tehát az, hogy a neoliberais gazdaságpolitikai alapokon nyugvó versenyalapú gazdaság és a „nem governmentality” kontextusában az etnikailag heterogén megoldások nem feltétlenül

gazdaságosak. Például a többnyelvű munkahelyek menedzselése plusz tranzakciós költséggel jár, ez pedig a koetnicitás, az etnikailag homogén megoldásoknak, végző soron az etnikai párhuzamosságnak kedvez.

Ebben a dimenzióban egy további nagyon fontos vonatkozás, hogy a közös EU-s piacchoz való csatlakozással virtualizálódtak a határok, fizikailag könnyebbé és olcsóbbá vált a kapcsolattartás, a munkavállalás, a kereskedelem a tagországok között, így a magyarországi és a határon túli magyarok között is. A műholdas, majd később az internetes médiatérben a magyar nyelvű médiatartalmak pluszköltségek nélkül elérhetőek bárhol a világon, lehetővé téve, hogy a kisebbségi magyarok egy magyar nyelvi buborékban szocializálódjanak, függetlenül attól, hogy hol élnek. A 3. dimenzióban tárgyalatkhöz hozzátehetjük tehát, hogy az enklavizációs trendek magyarozatában a marketizációnak és a deregulációnak legalább akkora szerepe van, mint a magyarországi kormányzat megváltozott támogatáspolitikájának.

Éppen ezért – bár tárgyalását a bemutató végére hagytuk – a négy dimenzió közül a transznacionális dereguláció szerepét tartjuk a legfontosabbnak. Ezzel egy komplementer nézőpontot érvényesítünk a mainstream etnopolitikai szakirodalomhoz képest is,⁵⁹ amely a nemzetközi intézmények szerepét/funkcióját ezen a területen az etnikai-nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak az előírására, szabályozására, kikényszerítésére korlátozza. Úgy gondoljuk, hogy ahhoz, hogy megértsük az etnicitás újratermelésének és az etnikumközi viszonyoknak a dinamikáját, nem elég csak az etnopolitikára koncentrálni. Figyelembe kell venni ezeket az indirekt hatásokat is, amelyeket a globális vagy a transznacionális léptékű, általánosabb strukturális változások okoztak.

Ehhez hasonló – korábbi kutatási szemléletmódokat, paradigmákat érintő – felismerések mentén fokozatosan érlelődött bennünk az a szándék, hogy a bemutatott empirikus vonatkozásokon túlmenően az etnikumközi viszonyokra reflektáló eddigi szakirodalomnak egy kritikai áttekintését és konstruktív továbbgondolását adjuk.⁶⁰

3. Következtetések, az etnopolitikai ihletettségű szakirodalom kritikája és továbbgondolása

A román–magyar, illetve a szlovák–magyar etnikumközi viszonyokra vonatkozó korábbi szakirodalommal szembeni kritikánk két pilléren nyugszik. Az első ezt a nacionalizmus kutatások árnyékában született etnopolitikai érvelést árnyalja. Lényege,

⁵⁹ Ennek a szemléletmódnak egy friss összefoglalójához lásd: Malloy, Tove H. – Vizi, Balázs (ed.). *Research handbook on minority politics in the European Union*. Edward Elgar Publishing, 2022.

⁶⁰ Ez a szándék leginkább ebben az elemzésben érvényesül: Csata Zsombor – Liu, Amy H.: *Language and Ethnic Parallelism: The Hungarians in Central and Eastern Europe*. 2024, kézirat (elbírálás alatt).

hogy az etnikai alapon szerveződő intézményi világ nemcsak a mindenkori nacionalista elit kitaró nemzetépítési projektjeinek a gyümölcse, hanem alulról artikulálódó, instrumentális cselekvések, optimalizáló stratégiák eredménye is az egyre inkább transznacionálissá és deregulálttá váló lehetőségstruktúrák szélesedő terében. Egyik sokat idézett tanulmányukban Jon Fox és Miller-Idriss említenek egy gyakori forgatókönyvet az erdélyi magyarok iskolai nyelvválasztásáról: „A kisebbségi iskola választása tehát olyan lehet, mint a mosdó kiválasztása – az ajtókon lévő táblák jelzik az embereknek, hogy merre menjenek. Ebben az értelemben a ’választás’ aligha ’választás’: nem reflektált, automatikus. A nemzeti lét (nationhood) öntudatlan diszpozícióként működik: alátámasztja az emberek döntéseit anélkül, hogy öntudatos meghatározójává válna ezeknek döntéseknek.”⁶¹ Bár látszólag ez egy alulnézeti perspektíva, valójában arról szól, hogy mihelyest ezek a magyar intézmények – és a mögötte levő jogszabályi környezet – létrejönnek, a magyar átlagembernek nem marad más választása, minthogy integrálódjon ezekbe az intézményekbe, és ezáltal önkéntelenül hozzájáruljon a magyarság újratermelődéséhez a régióban.

Ehhez képest mi amellet érvelünk, hogy ezek a folyamatok nem ennyire determinisztikusak, a hétköznapi aktorok, az „emberek” viszonyulása sokkal reflektáltabb és pragmatikusabb, mint ahogyan azt ezek az elemzések bemutatják. Ez a reflexivitás pedig annak köszönhető – és itt jön a kritika második pillére –, hogy ebben a régióban, és sajátosan a kisebbségi magyarok esetében az etnikai határok átlépése kötelező módon a nyelvi határok átlépését is jelenti. A nyelvi határok átlépése viszont nem mehet végbe öntudatlanul, hiszen a nyelvnek/nyelvtudásnak tökejellege van, elsajátítása erőfeszítést igényel, bourdieui értelemben ez „felhalmozott munka”, nincs magától. Nagyon sok kisebbségi magyar számára tehát az az ésszerű, ha a nyelvi buborékon belül marad – ami a koetnikus együttműködést ösztönzi, intézményes értelemben pedig etnikai párhuzamossághoz vezet. Ahhoz, hogy megértsük az etnikumközi viszonyok dinamikáját, fontos tehát, hogy a nyelvtudásra, a hétköznapi nyelvi interakciókra és gyakorlatokra jobban odafigyeljünk, mint ahogy azt a korábbi nacionalizmuselméleti,⁶² etnopolitikai,⁶³ szociálpszichológiai⁶⁴ és institucionalista irodalom⁶⁵ teszi.

⁶¹ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008, 8(4), 544.

⁶² Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L’Harmattan, 2011.

⁶³ Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. In: *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017. 130–155.; Salat Levente – Novák Csaba Zoltán: Ethnicity, nationalism, and the minority regime. In: Stan, Lavinia – Vancea, Diane (ed.): *Post-communist Romania at twenty-five: Linking past, present, and future*, 2015. 63–86.; Csergő, Zsuzsa: *Talk of the nation: Language and conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press, 2007.

⁶⁴ Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária: *Nemzetek egymás tükrében: Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi, 2002.

⁶⁵ Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal accommodation: An institutional analysis of ethnic claim-making and bargaining. In: *Unequal accommodation of minority*

Ebben az elemzésben tehát amellet érvelünk, hogy az etnikai párhuzamosságok kialakulásában a nyelvi tényezők fontosabb szerepet játszanak, mint ahogyan azt korábban gondolták – és ehhez a szélesedő transznacionális piac, valamint az ezzel kapcsolatos neoliberális gazdaságpolitikák élénkülése is hozzájárul. Tehát nem szabad csak a magyar kisebbség, a „host-state” és a „kin-state” elitjei – stratégikus vagy kevésbé stratégikus, illetve instrumentális – ügködésének a számlájára írni; ezeknek a hatalma ugyanis a transznacionális struktúrák erősödésével egyébként is csökken.

Ezzel együtt nem szeretnénk ezeknek az aktoroknak a szerepét trivialisálni vagy alábecsülni. Ebben az értelemben az írásunk egyfajta kiegészítése az említett jól kanonizált érveknek. Viszont abban reménykedünk, hogy a kutatási projekt során született eredmények, példák és érvek segítségével sikerül árnyalni ezt a képet, amely szinte monopolisztikusan határozta meg a magyar kisebbségekről szóló, a rendszerváltás utáni társadalomtudományi diskurzust – vulgárisabb változataiban infantilizálva az átlagembereket mint a versengő nemzetdiskurzusok és az etnopolitikai játszmák kimeneteleinek javarészt reflektálatlan, ám performatív követőit, és ennek érdekében zárójelbe téve csaknem mindent, amit az aszimmetrikus nyelvi rezsím és az abból fakadó aránytalan teherviselés megélése magyaráz az etnikumközi viszonyok alakulásában. Ezzel együtt abban is reménykedünk, hogy sikerül hidakat építeni az etnikumközi viszonyok kutatásának erősen fragmentált akadémiai világában,⁶⁶ feloldani a kibékíthetetlennek tűnő ellentmondást a szimbolizmus és az ökonomizmus, a nacionalizmuskutatások és a nyelvgazdaságtan, az etnopolitika és a gazdaságszociológia stb. szempontjai között – és hogy munkánknek ezek a fajta általánosabb, integratív törekvései nem lesznek haszontalanok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baldassarri, Delia – Abascal, Maria: Diversity and prosocial behavior. *Science*, 2020, 369(6508), 1183–1187.
- Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020a/1. 171–221.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020b/2. 143–168.

---

rights: Hungarians in Transylvania. Cham: Springer International Publishing, 2018. 71–165.

⁶⁶ Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: Kymlicka, Will. – Patten, Alan. (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 169–188.

- Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. In: *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017. 130–155.
- Bárdi Nándor: Közeli távolság: Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, 2020. 311–370.
- Barna Gergő – Kapitány Balázs: 2017-ben Erdély hét megyéjében haladta meg a GDP növekedése az országos átlagot. *Magyar Kisebbség*, 2020. 1–2. 12–20.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press, 1996.
- Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. London: Routledge, 2007.
- Csata István – Csata Zsombor: Cégaktivitás Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 36–52.
- Csata Zsombor – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Papp Z. Attila: Linguistic diversity in media and state language proficiencies: Evidence from Hungarian minority regions in central-Eastern Europe. *Regional & Federal Studies*, 2023a, 34(4), 473–498.
- Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu Amy H.: Ethnic Polarization and Human Development: The Conditional Effects of Minority Language Recognition. *Studies in Comparative International Development*, 2023b, 58, 79–102.
- Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu, Amy H. – Young, Ariel P.: The economic effects of the territoriality principle. Evidence from Transylvania, Romania. *Language Problems and Language Planning*, 2021, 45(2), 165–187.
- Csata Zsombor – Liu, Amy H.: *Language and Ethnic Parallelism: The Hungarians in Central and Eastern Europe*. 2024, kézirat (elbírálás alatt).
- Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *A Maros megyei közigazgatási elit jövedelmi és anyagi helyzetének elemzése a vagyonyilatkozatok alapján*. 2024c. Kézirat.
- Csata Zsombor – Papp Z. Attila: Divided Economies? Language, Ethnicity, and Market Challenges in Multicultural Transylvania. *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024a. (megjelenés alatt).
- Csata Zsombor – Péti Márton – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Sándor Zsolt: The income effects of minority co-ethnic employment: the case of Hungarians in central and Eastern Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2023c, 50(16), 4192–4214.
- Csata Zsombor – Püsök Melinda: Lakossági hitelek és betétek alakulása Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2021/1–2. 100–113.

- Csata Zsombor – Sándor Zsolt: A nyelvtudás, jövedelem és nyelvhasználat a kisebbségi magyarok körében – egy szociológiai felmérés eredményei. *Kárpát-Haza Szemle*, 2022/2. 28–40.
- Csata Zsombor – Waterbury, Myra: Economic Development as a Kin-State Strategy: The Case of Hungary and the Hungarian Minority Communities. *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024. (Megjelenés alatt.)
- Csata Zsombor: A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés. *BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkaképző Kar*, 2014.
- Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019b./2. 44–48.
- Csata Zsombor: Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 2019a/1. 37–80.
- Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2020b/1. 21–32.
- Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2020a. 169–201.
- Csata Zsombor: Linguistic justice and English as a lingua franca from a minority perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 2016/9. 83–93.
- Csata Zsombor: Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2022. 246–269.
- Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017/1. 81–104.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében: Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi, 2002.
- Csergő Zsuzsa. *Talk of the nation: Language and conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press, 2007.
- Csíki Ottó: A külföldi működőtőke jelentősége Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 84–99.
- „Életminőség és jólét” kutatás. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2018.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008, 8(4), 544.
- Grin, François – Vaillancourt, François: *The cost-effectiveness evaluation of minority language policies: Case studies on Wales, Ireland and the Basque Country*. Flensburg: ECMI, 1999.

- Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: Kymlicka, Will – Patten, Alan. (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 169–188.
- Grin, François: Reflections on language as a vehicle of economic value. In: *Language, policy and territory: A festschrift for Colin H. Williams*. Cham: Springer International Publishing, 2022. 81–96.
- Heller, Monica: Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics*, 2003, 7(4), 473–492.
- Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: Utilizarea limbii materne la nivelul unităților administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. *Cercetarea Minorităților Naționale Din România (Nr. 68)*. Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2019.
- Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal accommodation: An institutionalist analysis of ethnic claim-making and bargaining. In: *Unequal accommodation of minority rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer International Publishing, 2018. 71–165.
- Lukács Andrea: Növekvő foglalkoztatottság, csökkenő reálkereset. *erdelystat.ro*, 2022. szeptember 15., <https://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/novekvo-foglalkoztatottsag-csokkeno-realkerestet/103> (Utolsó letöltés: 2024. június 6.)
- Malloy, Tove H. – Vizi, Balázs (ed.): *Research handbook on minority politics in the European Union*. Edward Elgar Publishing, 2022.
- Nem értek egyet azzal, hogy így kényeztetjük a Fideszt – Interjú Markó Bélával.* *PartizánPOL*, 2023. december., <https://www.youtube.com/watch?v=02HXr8RpAFo>. (Utolsó letöltés: 2024. november 10.)
- Salat Levente – Novák Csaba Zoltán. Ethnicity, nationalism, and the minority regime. In: Stan, Lavinia – Vancea, Diane (ed.): *Post-communist Romania at twenty-five: Linking past, present, and future*, 2015. 63–86.
- Smith, David J.: Framing the national question in Central and Eastern Europe: A quadratic nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, 2002. 2(1), 3–16.
- Zakariás Ildikó: *Jótevény nemzet: Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.